

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2016

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2016

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Kleipijp gemaakt naar de beeltenis van Koning
Stadhouder Willem III.

Achterzijde omslag: Plateel wandrekje van Ivora, model 405, met
voorstelling van de Koppelpoort te Amersfoort.

ISBN: 978-90-801138-7-9

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud	Voorwoord	7
	Een vorstelijke vondst: Koning-stadhouder Willem III van Oranje	9
	Bert van der Lingen en Ron de Haan	
	Kleipijpen uit Friesland	17
	Ewout Korpershoek	
	Kleipijpen voor de koopman Christian Daniel Bramigk uit Anhalt-Köthen, Duitsland, 1735-1743	31
	Bert van der Lingen	
	Tabak en tabakspijpennijverheid in de steden Amersfoort en Utrecht	39
	Jan van Oostveen	
	Pijpenkoppen en fragmenten van pijpenpotten uit een kleiput in Leiderdorp	49
	Ewout Korpershoek	
	Cornelis Dirksz. Samson, een potschipper met tabakspijpen	59
	Bert van der Lingen	
	De Pijpenmarkt op de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam: Ordonnanties, vrachttarieven, pijpenhandelaren en export	67
	Bert van der Lingen	
	Twee late herinneringspijpen van P. van der Want, Gzn.	125
	Ruud Stam	
	Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw	129
	Ruud Stam	
	Op kleipijpen gemonteerde metalen elementen	165
	Felix van Tienhoven	
	Een unieke en curieuze 19e eeuwse fabriekscatalogus van de Gebrüder Ziegler in Ruhla	175
	Ron de Haan	
	De introductie van Aristophane pijpen door Gambier	189
	Arthur van Esveld	
	Een Zuid-Duits kleipijpje uit de Amstel	197
	Ewout Korpershoek	
	De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek	203
	Ruud Stam	
	De porseleinen pijp als herinneringspijp: Drie bijzondere studentenpijpen	217
	Ron de Haan	
	Engelse summaries	225

Voorwoord

Voor u ligt Jaarboek 2016 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Aan dit rijk geïllustreerde vierde jaarboek hebben een zevental auteurs meegewerkt en ook ditmaal is een interessant boek met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp samengesteld.

In dit jaarboek wordt uiteraard aandacht besteed aan de Nederlandse kleipijp met een aantal bijzondere vondsten. Ewout Korpershoek beschrijft een groep **in Friesland vervaardigde kleipijpen** uit de achttiende eeuw en verder de vondst van pijpenkoppen en scherven van **pijpenpotten uit Leiden**. Bert van der Lingen en Ron de Haan tonen een exclusieve, groot formaat pijp met het portret van **Stadhouder-koning Willem III** en Jan van Oostveen beschrijft de resultaten van onderzoek naar de tabak en tabakspijpennijverheid in **Amersfoort en Utrecht**. Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de Duitse koopman Christian Daniel **Bramigk** die in Gouda pijpen met zijn familie/firmawapen liet maken en over een 18e eeuwse **potschipper** die Goudse pijpen verkocht in dorpen langs zijn vaarroute.

Ook schreef hij een uitgebreid artikel over de **Amsterdamse pijpenmarkt** waarin onder meer ordonnanties, vrachttarieven en de export van pijpen aan bod komen en ruim tachtig pijpenhandelaren uit de 17e en 18e eeuw worden besproken.

Ruud Stam beschrijft twee **herinneringspijpen** van de firma P. van der Want, Gzn en heeft een uitgebreid artikel over **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw, met ruim 200 afbeeldingen die de enorme variatie aan motieven, decoraties en kleuren laten zien.

In een zestal artikelen komen ook buitenlandse tabakspijpen aan bod. Felix van Tienhoven beschrijft de variatie van **gemonteerde metalen elementen** op kleipijpen. Dit artikel is geschreven voor het Journal of the Académie Internationale de la Pipe en is met toestemming van de Académie in vertaalde vorm in ons Jaarboek opgenomen als eerbetoon aan de onlangs overleden auteur. De vondst van een aantal karikaturale prenten was voor Arthur van Esveld aanleiding de introductie van **Aristophane** pijpen door Gambier te beschrijven. Een unieke **fabriekscatalogus** van kleipijpen van de **firma Ziegler** in Ruhla wordt door Ron de Haan gepresenteerd, evenals een drietal bijzondere **studentenpijpen van porselein**. Een in Nederland gevonden **groen geglazuurde kleipijp** uit Zuid-Duitsland wordt door Ewout Korpershoek besproken. Van Ruud Stam is nog een bijdrage over **gouden Ashanti pijpen** in de 19e eeuwse politiek en de betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti in Ghana.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2016 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Arjan de Haan

Kleipijpen voor de koopman Christian Daniel Bramigk uit Anhalt-Köthen, 1735-1743

Bert van der Lingen

Slecht een klein deel van de geproduceerde kleipijpen kreeg een decoratie mee. Vooral in de achttiende eeuw waren het de ‘wapenpijpen’ die er, wat uitbundige versiering betreft, uitsprongen. Vaak ging het om herdenkingspijpen met heraldische wapens die een politiek getinte gebeurtenis weergeven. Dergelijke pijpen zijn gewoonlijk op initiatief van de pijpenmaker zelf vervaardigd. Door populaire onderwerpen uit de actualiteit te gebruiken kon hij zijn merk nog meer onder de aandacht brengen en daarmee zijn omzet verhogen. Sommige wapenpijpen wijken hier van af, zoals de hier besproken pijp met een wapenschild en de naam C.D. BRAMIGK. De gebruikte decoratie op deze pijpen werd niet op initiatief van een pijpenmaker aangebracht en was niet bedoeld ter herdenking van een speciale gelegenheid. Het ging hier om reclamepijpen die in opdracht van een grote handelsfirma of fabrikant werden gemaakt, in dit geval de firma Bramigk. Na het overlijden van C.D. Bramigk was zijn familie in Duitsland nog een lange periode actief met de fabricage en handel in tabak.

De Bramigk-pijp

De Bramigk-pijpen hebben een slank ovaal model dat vooral in de periode 1735-1750 populair was. (afb. 1,2 en 4) Op de steelzijde staat een familiewapen met een boom waaraan twee takken en een eikenblad op een gespikkelde ondergrond. Op de vertakking staat een naar links kijkende duif. Als helmteken is een buffelhoorn gebruikt, eveneens met een duif. Het wapen heeft aan weerszijden voluten van bladerranken. Op een lint onder het wapen staat, verdeeld over twee zijden van de ketel, de naam C.D. BRA / MIGK. Op de steel zijn schelpjes aangebracht, aan beide einden afgesloten door dubbele banden met cirkels. Op weerszijden van de hiel staat het wapen van Gouda met daarboven een ‘S’.

Datering, merken en pijpenmakers

Christiaan Daniel Bramigk werd op 31 oktober 1700 geboren in Köthen in het vorstendom Anhalt-Köthen. Hij overleed op 12 november 1743 te Amsterdam na een ziekbed van drie dagen.¹ De tabakspijpen, die in opdracht van Bramigk gemaakt zullen zijn, zijn slechts kort in productie geweest. De tot nog toe vroegst bekende pijp is gemerkt met de *parel*, het merk van Abraham Eling de oude, en wordt gedateerd op 1735-1740.² Deze pijp had nog geen bijmerk. Alle overige Bramigk-pijpen kregen als bijmerk op de zijkant van de hiel een Gouds wapenschild met een ‘S’, waardoor ze vanaf 1740 gedateerd kunnen worden. Dat was het jaar waarin het plaatsen van deze letter volgens octrooi was toegestaan. Niets wees er op dat de pijpen na het overlijden van Bramigk voor zijn erven gemaakt zijn. Dat betekent dat ze nauwkeurig gedateerd kunnen worden in de periode

Afb. 1a-c. Pijp met familiewapen C.D. BRAMIGK. Hielmerk parel. Gouda, Abraham Eling de oude, 1740-1743/1745. (Collectie en fotografie Rens Hooyenga)

1735/1740-1743. De nu bekende Bramigk-pijpen zijn voorzien van de Goudse merken: *parel*, *hoed gekroond* en *HHH*. Dat is opmerkelijk omdat de (tot nu toe bekende) kleipijpen die voor kooplieden zijn gemaakt, altijd hetzelfde merk hebben. De Bramigk-pijpen zijn in ieder geval gemaakt door onderstaande drie Goudse pijpenmakers:

- Abraham Eling de oude, merk *parel*, werkzaam 1730-1771,
- Cornelis de Vink, merk *HHH*, werkzaam 1737-1747,
- Cornelis Nanne van Leeuwen, merk *hoed gekroond*, werkzaam 1705/1708-1749.³

Het is niet duidelijk of deze pijpen tegelijkertijd en door meerdere pijpenmakers zijn gemaakt. Abraham Eling de oude zal ze als eerste hebben vervaardigd. De pijpen met en zonder bijmerk (gemerkt met parel) lijken uit dezelfde persvorm te komen, maar dit kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Was er mogelijk één persvorm die (na beëindiging van een contract?) overging naar een andere pijpenmaker? Was de persvorm eigendom van opdrachtgever Bramigk in plaats van de pijpenmaker en kon hij daarom makkelijker van producent veranderen?

De productie van deze pijpen was in handen van grote, exporterende pijpenmakers. Het meest voor de hand liggend is dat Bramigk bij hen (gladde) pijpen kocht voor

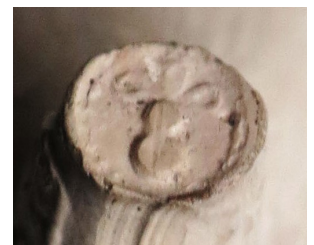
algemene handel en daarnaast, specifiek voor afnemers in Saksen-Anhalt en andere deelstaten, pijpen met zijn familiewapen. Het familiewapen werd niet zonder reden op deze pijpen gezet. Het diende als zijn handelsvignet met firmanaam. De pijp kon dan ook beschouwd worden als reclamepijp. In de eerste helft van de achttiende eeuw waren er verschillende tabakshandelaren en tabaksfabrikanten die hun familiewapen en familienaam als reclamevignet voor hun handel gebruikten. Bekende voorbeelden waren Frans van de Velde, zijn zonen Frans & Jacob van de Velde, Ertwijn Zapfenbergh en George Burgklij.⁴ Het familiewapen bevindt zich direct tegenover de roker ofwel de cliënt waar het bedrijf zijn bestaan aan dankt. Commercieel gezien staat dit reclamevignet op een ideaal punt. Hoewel er geen bewijs is gevonden leek het er sterk op dat Bramigk in tabak handelde en als belangrijk nevenproduct tabakspijpen verkocht. Twee zonen van zijn broer Ludwig hadden later een tabaksfabriek in Dessau en verkochten onder meer tabak aan handelaren in Amsterdam. Had Christian Daniel Bramigk hier wellicht de basis voor gelegd?

De familie Bramigk

Christiaan Daniel Bramigk was de oudste zoon van de koopman en 'hoffaktor' Johann Daniel Bramigk (1674-1758) uit Köthen en Dorothee Sophie Wetzel (1684-1752), de tweede dochter van burgemeester Christian Wetzel (1654-1709) en Marie Dorothea Behr (1654-1744). Een

Afb. 2a-d. Details familiewapen Bramigk, helmteken en voluten. Hielmerk parel. Gouda, Abraham Eling de oude, 1740-1743/1745. (Collectie en fotografie Rens Hooyenga)

‘Hoffaktor’ was een Joodse bankier die de financiën regelde en geld leende aan de Europese royalty en adel. De familie Bramigk was welgesteld en had al langere tijd handelsconnecties in Amsterdam.

Christiaan Daniel woonde in ieder geval in 1742, een jaar voor zijn overlijden, in Amsterdam. In het Landesarchiv Sachsen-Anhalt bevindt zich correspondentie uit 1731 van ene ‘Hauptmann’ Bramigk te Amsterdam, in verband met de overdracht van een bedrijf aan de erfprins Karel George van Anhalt-Köthen door de Staten-Generaal.⁵ Mogelijk ging het hier om dezelfde persoon. Bramigk woonde in bij de pruikenmaker Cornelis Buijs op de Heiligeweg op de hoek met de Kalverstraat. In het Kohier van de Personele Quotisatie van Amsterdam werd hij Chr. Braming genoemd. Zijn jaarinkomen werd in 1742 geschat op 1.000 gulden en dat van Buijs op 800 gulden.⁶ Mogelijk kwam hij regelmatig en voor langere tijd voor zaken naar Amsterdam.

Bramigk overleed in november 1743 na een ziekbed van drie dagen. Hij werd op 18 november 1743 in de Nieuwe Kerk⁷ te Amsterdam bijgezet in het graf van Andreas Weitsel (Wetzel) uit Bremen die in 1721 eveneens in de hoofdstad was overleden.⁸ Gezien de correspondentie tussen Andreas in Bremen en een handelshuis in Amsterdam zat ook deze neef in de handel tussen Duitsland en de Republiek.⁹ In 1741, drie jaar voor de dood van Bramigk, was ook zijn gelijknamige neef Christiaan Daniel Behr (1722-1741) in Amsterdam overleden.¹⁰

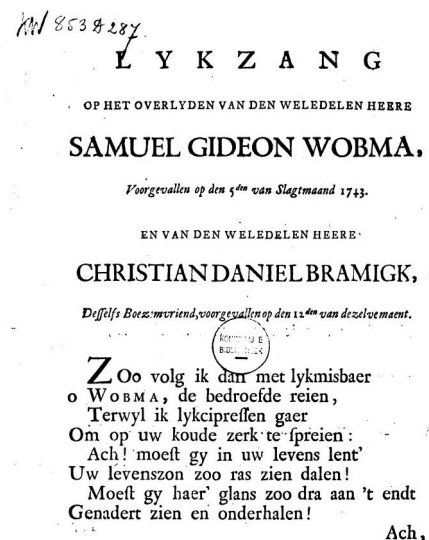
Kort na het overlijden van Bramigk schreef de in Amsterdam wonende Mr. Joan Bols ten Oever, kanunnik in het kapittel van Sint Pieter te Utrecht een ‘Lykzang op het overlyden van den weledelen heere Samuel Gideon Wobma, voorgevallen op den 5den van Slagtmaand 1743 en van den weledelen heere Christian Daniel Bramigk, desselfs boezemvriend, voorgevallen op den 12den van dezelve maent.’ (afb. 5):

*Zoo volg ik dan met lykbaer
O Wobma, de bedroefde reien,
Terwyl ik lykciypressen gaer
Om op uw koude zerk te spreien:
Ach! moest gy in uw levens lent'
Uw levenszon zoo ras zien dalen!
Moest gy haer' glans zoo dra aan't endt
Genadert zien en onderhalen!
Ach, moest uw teêrgeliefde Vrou
Haer'Man, uw Zoon zyn' Vader derven!
Moest gy dien knoop der heil'ge trou
Dus fel door Atrops schaar zien kerven!
O Ja, wie wederstond haar magt?
Geen deugd, nog hagelblanke zeden,
Ulisses wysheid, Hectors kracht,*

*Heleens puikschoonheid legt vertreden.
Vorst Krezus vond by't gout geen baet
Om haeren wreedten geest te paeien,
Zy breekt den allertaaisten draet,
En maeit al wat Natuur mag zaeien.
Wy zullen, Vriend, uw' heuschen aert
In't hart een steile grafnaeld stichten,
Zoo lang ons't leven word gespaart,
Ons oog den glans der hemellichten
Aanschouwen mag, zal uwe deugd
Ons aan uw byzyn doen gedenken,
Terwyl uw geeft een volle vreugd
Geniet, die de aarde nooit kon schenken;
En dat uw lichaam zachtkens rust,
De zy van BRAMIGKS rif mag sluiten,
Uw'Pylades in last en lust,
Wiens trou verdiende gulde luiten.
Hy had nog naauw uw'veeagen geest
Ontvangen van uw bleeke lippen,
Of liet, voor't sterslot onbevreesd,
Ook by den uwen, zynen glippen.
O Gadelooze Vriendschapsband!
De Faam zal eeuwiglyk u loven;
Verzelt elkaër met geesten boven,
Gelyk uw beendren doen in't zant.*

Joan Bols ten Oever.

Bramigk overleed na een ziekbed van drie dagen, een week na zijn boezemvriend Samuel Gideon Wobma.¹¹ Wobma was een bemiddeld man. Hij woonde op de Herengracht tegenover de Korsjessteeg. Vijf jaar voor zijn overlijden was hij nog eigenaar geworden van Hofstede *Leeuw en Hooft* in Heemstede.¹² Wobma was in 1731 getrouwd met Petronella Sophia Bols.¹³

Afb. 3. Titelblad van de ‘Lykzang’, 1743.

In 1738 jaar trad Wobma ook op als executeur van Jan Bollewijn op St. Eustatius. Een ieder die iets te goed had uit de nalatenschap van Bollewijn kon zich melden bij Wobma of bij Abraham van Hoboken op de Prinsengracht tussen de Utrechtsestraat en de Amstel tegenover het Weesper Veer.¹⁴ Jan Bollewijn was rond 1731-1736 kapitein op de *Susanna* en de *Jonkvrouw Cato* op de vaart naar St. Eustatius en Suriname. Daarmee wordt mogelijk iets meer duidelijk over de handel en wandel van beide heren. Gezien zijn afkomst en de personen waar hij mee omging lijkt het aannemelijk dat Bramigk een succesvol koopman is geweest.

De in Saksen-Anhalt wonende vader van Bramigk was niet aanwezig bij zijn begrafenis. Hij liet zich vertegenwoordigen door de Amsterdamse tabaksfabrikanten en kooplieden Frans en Jacob van de Velde. Ook dit is weer een aanwijzing richting de tabakshandel. Frans en Jacob waren immers de grootste Amsterdamse tabaksfabrikanten in de eerste helft van de achttiende eeuw.¹⁵ Getuige een wisselbrief uit 1720, waarin Johann Daniel Bramigk (zijn vader?) en Martin Bramigk uit Leipzig worden genoemd wegens de betaling van een bedrag van ruim 808 gulden aan Frans en Jacob van de Velde, kenden de families elkaar al ruim twintig jaar.¹⁶

Pas vijf jaar na het overlijden van Bramigk werd zijn nalatenschap afgesloten. In een laatste oproep in de Amsterdamse courant werden schuldeisers opgeroepen zich te melden bij notaris Pieter van Gulik: 'Allen den geen en die eenige pretensie hebben ten lasten van den Boedel van wylen Christiaan Daniel Bramigk, in zyn leven geweest zynde Koopman, en gewoont hebbende ten huize van Corn. Buys, op de Heylige Weg by de Kalverstraat, werden verzogt hunne pretensien op te geven [...] voor primo Juny 1748, also na die tyd van de penningen onder hem berustende by reparitie uytdeeling zal werden gedaen.'¹⁷ Onderzoek in de minuutakten van deze notaris in het Stadsarchief te Amsterdam hebben geen informatie opgeleverd.

Bramigk in Köthen en Dessau

Na het overlijden van Christiaan Daniel in 1743 werd zijn jongere broer Ludwig (1705-1785) de stamhouder van de familie. Zijn zoons Christian Daniel (1732-1813), Carl Friedrich (1736 - 1802), Heinrich Wilhelm (1746-1834)¹⁸ en Johann Lebrecht (1740-1794)¹⁹ waren allemaal kooplieden. Een aantal hield zich bezig met de fabricage van en de handel in tabak. Om Christiaan Daniel Bramigk in een wat breder geheel te plaatsen volgt hieronder wat meer informatie over de handel en wandel van zijn neven.

Afb. 4. Pijp met familiewapen C.D. BRAMIGK. Hielmerk HHH. Gouda, Cornelis de Vink, 1740-1743/1745. (Collectie Ruud Stam)

Christian Daniel trouwde in 1759 met Ernestine Wilhelmine Huch. Carl Friedrich was getrouwd met Johanne Margarethe Rindfleisch. Hij vertrok in 1763 naar Dessau en begon een 'Materialwarenhandel'. Heinrich Wilhelm en Johann Lebrecht volgden hem naar Dessau. De broers hadden een groothandel en een detailhandel. In de beginperiode werd daar vooral in Engels en Frans leer en mineraalwater uit Pymont gehandeld. De firma Gebroeders Bramigk had rond 1770 ook een vitrioolfabriek in Dessau. Hier werd de bekende 'Liquor Maribilis' (wonderdrank) gemaakt, die in heel Europa via commissionairs werd verkocht. De Nederlandse commissionair was de firma Gebr. Veen op de hoek van de Anegang in de Lange Veerstraat te Haarlem. Een flesje van 4 loot kostte 56 stuivers ofwel f 2,80. Dat was ongeveer een weekloon van een arbeider en zal daarom een wat kapitaalcrachtiger klantenkring hebben gehad. Men kreeg volgens de advertentie waar voor zijn geld. Het drankje hielp 'in zeer veele inwendige Ongesteldheden des Lighaame, als ook van eene onvergelykelyke zekere dienst, by alle uiterlyke Wonden en Gebreken der Menschen'.²⁰

Vanaf 1768 hielden Carl Friedrich en Heinrich Wilhelm zich ook met de tabakshandel bezig. Het is niet bekend waarom ze juist voor tabak kozen, maar mogelijk had dit te maken met eerdere handelsactiviteiten van hun oom Christiaan Daniel Bramigk in Amsterdam. Van het directoraat van de tabak in Berlijn kreeg Carl Friedrich het alleenrecht voor de verkoop van hun roltabak in alle Anhaltische gebieden. De verkoop van Pruisische tabak werd echter door de staat bemoeilijkt, omdat van iedere zentner (100 pond) zes Groschen invoeraccijns en tien Pfennig waaggeld dienden te worden betaald. Bramigk verzocht de overheid om de invoeraccijns met 2 Groschen te verminderen. Dit werd als een bedreiging voor de Anhaltische tabak gezien en het verzoek werd daarom afgewezen.

De fabricage van tabak begon in 1774. Carl Friedrich richtte een grote tabaksfabriek op aan de Kavalierstrasse 30 in Dessau. Zijn 'Hochfürstlich Anhalt-Dessauische privilegierte Tabakfabrik' bevond zich eerst in het huis van de 'Schutzjude'²¹ Hertz in de Steinstrasse 5. In 1782 kocht hij voor 3.710 Thaler de panden aan de Kavalierstrasse en bracht daar de fabriek onder.²² Hij begon al snel met de aankoop van tabak die veelvuldig in de omgeving van Dessau en Oranienbaum werd geteeld. In 1774 liet hij de Vorstelijke regering weten dat hij tabak uit Dessau met overzeese tabak vermengde en tot rollen liet spinnen. Dit deden de Amsterdamse tabakspinners al in de zeventiende eeuw en dat had hen grote winsten opgeleverd. Hij verzocht opnieuw om de invoeraccijns te verminderen. Ditmaal werd zijn verzoek gehonoreerd. Voor ieder zentner ingevoerde ruwe tabak die hij, bewerking weer uitvoerde, moest hem de

invoeraccijns aan het eind van het jaar teruggegeven worden. De hoogte van de uitvoeraccijns werd met twee Groschen met de inlandse tabak gelijkgesteld.

Vermoedelijk rond 1774/1775 begon Bramigk ook een snuiftabakfabriek. Rond 1778 had Carl Friedrich zo'n 70 personeelsleden in dienst. Eind jaren tachtig of 1790 trad zijn zwager Christian Gottlieb Rindfleisch uit Köthen als compagnon in de onderneming. Vanaf dat moment heette de firma C.F. Bramigk & Co. Rindfleisch kreeg de leiding over het zusterbedrijf in Aken aan de Elbe, iets ten westen van Dessau. Een populaire 'Corte Mittel' tabak uit de fabriek in Aken kreeg op de verpakking het portret van Hans Joachim von Zieten, één van de meest bekende cavalerie-generaals uit de Pruisische geschiedenis en een vertrouwing van koning Frederik de Grote.²³

Na het uitbreken van de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) was het moeilijk om aan tabak te komen. Bramigk kocht daarop zijn tabak in Hongarije, niet alleen voor eigen productie, maar ook voor de handel en doorvoer naar Hamburg en Amsterdam. In 1779 ging 6.000 zentner via Praag naar Hamburg en 2.000 zentner via Regensburg naar Dessau. Een jaar later leverde hij 2.500 zentner Hongaarse tabak van 40 gulden per zentner, met een totale waarde van maar liefst 100.000 gulden, aan de Amsterdamse Firma Johan van Hemert.²⁴ Direct na de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog stuurde Bramigk op eigen kosten een vertegenwoordiger naar Amerika om direct contact te leggen met plantage-eigenaren om zodoende verzekerd te zijn van constante toevoer en zonder tussenkomst van derden. Mogelijk hierdoor bleef de tabaksfabriek van Carl Friedrich bestaan. De twee tabaksfabrieken van zijn broers Heinrich Wilhelm en Johann Lebrecht Bramigk gingen in 1786 failliet.

Het ging Bramigk voor de wind. Hij kwam in het bezit van diverse grote panden en landerijen. Carl Friedrich Bramigk overleed in 1802. Zijn weduwe verkocht het bedrijf in 1805 voor 8.300 thaler aan haar schoonzoons Jacob Gottfried Schütz en Bernard Andreas Franz Olberg. In 1815 werd de firma opgeheven.

Köthen (Anhalt)

Köthen, de geboortestad van Christiaan Daniel Bramigk, ligt in Anhalt, een historische regio in de deelstaat Saksen-Anhalt in Midden-Duitsland. (afb. 4) Na een grote deling in 1606 ontstonden de vier vorstendommen Anhalt-Dessau, Anhalt-Köthen, Anhalt-Bernburg en Anhalt-Zerbst. Ondanks de beperkte omvang van hun gebieden, kreeg een aantal vorsten bovenregionale bekendheid. De vorstenhoven in Anhalt waren begin achttiende eeuw belangrijke culturele centra. Nadat Johan George II van Anhalt-Dessau in 1659 met

Henriëtte Catharina, dochter van stadhouder Frederik Hendrik van Oranje, was getrouwd, werd Anhalt cultureel en economisch beïnvloed door de Republiek der Nederlanden. Johan George II gaf het dorp Nischwitz aan zijn vrouw die het omdoopte in Oranienbaum. Zij liet er haar gelijknamige zomerverblijf bouwen dat in 1698 werd voltooid. In 1693 verleende Henriëtte Catharina, waarschijnlijk als gevolg van de economische successen van de tabaksproductie in Nederland, aan de eerste boer in Oranienbaum het privilege om tabak te verbouwen. Ook daar werd de tabaksteelt een succes. De meeste gezinnen in het dorp profiteerden van de opbrengsten van de tabak.

Het was een regio waar veel tabak en kleipijpen vanuit Nederland werden geïmporteerd. Vooral steden als Leipzig (Saksen), Halle en Magdeburg (Saksen-Anhalt) en het noordoostelijker gelegen Berlijn werden door grote Amsterdamse tabaksfabrikanten, zoals Frans en Jacob van de Velde en Jan George Burgklij, van grote hoeveelheden tabak en pijpen voorzien.²⁵ Het merendeel van deze goederen werd mogelijk aan tussenhandelaren verkocht. Het verloop van deze handel zal afhankelijk zijn geweest van de lokale en regionale omstandigheden. Zo hadden in de stad Bernburg (Saksen-Anhalt) de kinderen van ene Zimmermann in 1718-1719 het recht

op alleenhandel met Hollandse tabak en pijpen.²⁶ Mogelijk waren dit de kinderen van de gelijknamige waard van de herberg de "Frey Schenke". En bij beschikking uit 1743 was bepaald dat de onderdanen en herbergiers uit Ballenstedt, Gernrode, Harzgerode en Güntersberge (Saksen-Anhalt) alleen tabak en pijpen voor wederverkoop mochten aanbieden als die afkomstig waren uit de 'Fürstlichen Faktorei zu Harzgerode'.²⁷

Door de eeuwen heen nam de productie van tabak in Oranienbaum een grote vlucht. In zijn hoogtijdagen in de late negentiende eeuw waren er 24 tabaksfabrieken met maximaal 166 werknemers. Het belang van deze industrie voor de regio was groot en het is dan ook een mooi initiatief dat in het onlangs gerestaureerde noordelijke Cavaleriespaviljoen van slot Oranienbaum, de vaste tentoonstelling 'Haus des Sammlers – TabakCollegium', over de geschiedenis van de tabak in deze streek, als nieuwe vaste attractie is toegevoegd.

Dankwoord

Met vriendelijke dank aan Klaus Bramigk in Leopoldshafen, nazaat van Christian Daniel Bramigk, die mij van genealogische gegevens over deze koopman en zijn familie voorzag en aan Antje Geiger van het Stadsarchief in Dessau-Roßlau.

Afb. 5. Die Herzoglich Anhaltischen Länder. Uit: Heunisch, Neuer Hand-Atlas, ca. 1832.

Noten:

- 1 Vriendelijk mededeling Klaus Bramigk, Leopoldshafen, 29-12-2015.
- 2 Amsterdam Pipe Museum, collectienummer APM 14.871a.
- 3 Duco 2003, p. 145, nr. 295 (parel), p. 174, nr. 719 (HHH) en p. 145, nr. 289 (hoed gekroond). Krommenhoek en Vrij (p. 264-265, afb. 899-900) geven als maker Henderik Bos. Die had het merk echter pas vanaf 1753 in eigendom.
- 4 Lingen 2013.
- 5 Landesarchiv Sachsen-Anhalt, Z 70, A 9b Nr. 3 (Benutzungsort: Dessau). Registratursignatur: III L. IV. 6. (1731). Website: <http://recherche.landesarchiv.sachsen-anhalt.de/Query/detail.aspx?ID=188673>
- 6 Oldewelt 1945, p. 126-127.
- 7 Stadsarchief Amsterdam (SAA), DTB 1058, p.120vo en p.121. Christiaan Daniel Bramigk, 18-11-1743, Nieuwe Kerk en Engelse Kerk.
- 8 SAA, DTB 1058, p.9vo en p.10, Andreas Weitsel van Breemen, begraven 14-03-1721 in de Nieuwe Kerk en Engelse Kerk.
- 9 SAA, Toegang 88: Archief van de Familie Brants en Aanverwante Families, inv. nrs. 1642, Brief van Andr. Weitsel uit Bremen aan Simon Bevel, 1719.
- 10 SAA, DTB 1087, p.71vo en p.72. Christiaan Daniel Behr, 19-04-1741 in de Ooster Kerk. (Christiaan Daniel overleed 15 april)
- 11 SAA, DTB 1058, p.120vo en p.121, Samuel Gideon Wobme, 11-11-1743, Nieuwe Kerk en Engelse Kerk.
- 12 Noord-Hollands Archief, Toegang 3877 Eigenaren van buitenplaatsen te Heemstede, inv.nr. 146 akte van transport van hofstede Leeuw en Hooft door Johannes Noorbeek aan Samuel Gideon Wobma, 1734.
- 13 SAA, DTB 572 (Ondertrouwregister), p.390. Huwelijksintekening van de kerk, Samuel Gideon Wobma en Petronella Sophia Bols, 08-11-1731. Zijn weduwe hertrouwde in 1744: SAA, DTB 588, p.72. Huwelijksintekening van de kerk, Cornelis van Groenevelt en Petronella Sophia Bols, 27-11-1744. DTB 588 (Ondertrouwregister), p.72.
- 14 'Alle de geenen, die iets te pretendeeren hebben op den Boedel van Jan Bollewyn, op St. Eustatius overleeden, gelieven hun pretensiente geeven aan den Heer Samuel Gideon Wobma op de Heeregragt over de Korsjessteeg, en Abraham van Hoboke op de Princegragt tusschen de Utregtsestraat en Amstel, over't Weesper-Veer, te Amsterdam.' Leydse courant 12-05-1738.
- 15 Lingen 2013.
- 16 SAA, Notariel archief, inv. 6843, notaris Pieter van der Meulen, 5 november 1720.
- 17 Amsterdamse courant 04-04-1748.
- 18 Heinrich Wilhelm trouwde op 20 mei 1770 met Charlotte Leopoldine Stubenrauch, dochter van regeringspresident Wilhelm Lebrecht Stubenrauch. Vriendelijke mededeling Antje Geiger, Stadtarchiv Dessau-Roßlau, 30-11-2015.
- 19 Johann Lebrecht verkreeg in 1766 het burgerrecht van Dessau.
- 20 Haarlemse courant, 31-08-1775. In 1780 verlaagde Bramigk in heel Europa de prijzen van zijn wonderdrank met 40 procent zodat ook de gewone man het medicijn kon kopen, Oprechte Haarlemsche courant, 06-04-1780.
- 21 Een door het Hof toebedeelde status aan Duitse Joden.
- 22 Brückner, 1975-1997, p.1541-1547.
- 23 Blumenthal-von Platen 1797, p. 543.
- 24 Deze firma was gevestigd op de Singel bij de Oude Spiegelstraat.
- 25 Lingen 2013. Vondsten zijn vermeld in Kluttig-Altman 2000, p. 21, p.26 (steelopschrift BURGKLE gevonden in Leipzig; Kluttig-Altman 2013, p.405 (hielmerk molen gevonden in Pirna); database Bernd Faensen, Berlijn (hielmerk molen en steelfragmenten met FRANS VAN DE VELDE en F. EN I. VAN DE VELDE gevonden in Berlijn).
- 26 Das den Zimmermann'schen Kindern erteilte Privileg über den Alleinhandel mit holländischem Tabak und Pfeifen in der Stadt Bernburg, Bd. I - II, 1718-1719. . Landesarchiv Sachsen-Anhalt. Signatur: Z 18, C 9i Nr. 8. (Website: <http://recherche.landesarchiv.sachsen-anhalt.de/Query/detail.aspx?ID=470684>).
- 27 Die Verfügung, dass die Untertanen und Wirte aus den Ämtern Ballenstedt, Gernrode, Harzgerode und Güntersberge Tabak und Pfeifen zum Wiederverkauf nur aus der Fürstlichen Faktorei zu Harzgerode nehmen sollen. Landesarchiv Sachsen-Anhalt. Signatur: Z 18, C 9l Nr. 10, (Website: <http://recherche.lha.sachsen-anhalt.de/Query/detail.aspx?ID=471288>).

Literatuur:

- Blumenthal-von Platen, Luise Johanne Leopoldine von, 1797. *Lebensbeschreibung Hans Joachim von Zieten, königlich-Preussischen Generals der Kavallerie, Ritter des schwarzen Adlerordens* [...]. Himbürg.
- Brückner, F., 1975-1997. *Häuserbuch der Stadt Dessau*. Dessau.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Kluttig-Altman, R., 2000. 'Tonpfeifen in Leipzig-zweiter Vorbericht über die Neufunde seit 1990. *Knasterkopf* 13, p.10-28.
- Kluttig-Altman, R., 2013. Archaeology in Pirna: The Systematic Study of Post-Medieval Finds Based on the Example of a Small Town in Saxony. In: Mehler, N.: *Historical Archaeology in Central Europe*. Special Publication 10, p.395-409.
- Krommenhoek, W. en A. Vrij, [1986]. *Kleipijpen: Drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's*. Amstelveen.
- Lingen, B. van der, 2013. *Van de Velde, Burgklij en Zapfenbergh. Drie Amsterdamse tabaks- en pijpenhandelaren uit de 18e eeuw*. [Utrecht] Uitgeverij Brittenburg.
- Oldewelt, W.F.H., 1945. *Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*. Deel II. Amsterdam.

**Een vorstelijke vondst: Koning-stadhouder Willem III van Oranje / A
Royal find: King-stadholder William III of Orange**

Bert van der Lingen en Ron de Haan

Thirty years ago, along the river Vecht at Breukelen, a rare complete pipe was found together with waste from Amsterdam. The exceptional sized pipe has a sharply carved portrait representing Stadholder-King William III (1650-1702). On the bowl we see his lifelike portrait with a crown. William III or William of Orange was King of England, Ireland, and Scotland from 1689 until his death in 1702. Most likely the pipe was made after his coronation in 1689 or shortly thereafter.

Kleipijpen uit Friesland / Clay pipes from Friesland

Ewout Korpershoek

In 1988 a comprehensive study of clay tobacco pipe makers from Leeuwarden in the province of Friesland was published but until now only two pipe makers could be linked to pipe material from this area. Recently a group of early 18th century pipes was found in Leeuwarden. The models are derived from the typical Gouda funnel shape. Given the composition of the group of pipes, the slightly different form, the lesser quality and brand variety, we are not dealing with Gouda pipes but with local production. Some of the marks imitate popular Gouda marks while others are local marks. The marks point to pipe makers from Leeuwarden from the early 18th century.

Kleipijpen voor de koopman Christian Daniel Bramigk uit Anhalt-Köthen, Duitsland, 1735-1743 / Clay pipes for merchant Christian Daniel Bramigk from Anhalt-Köthen, Germany, 1735-1743

Bert van der Lingen

In the eighteenth century in particular there appeared on the market abundantly decorated pipes. They were usually made to commemorate important political events. Sometimes, like in the case of the pipes decorated with an unknown coat of arms and the text C.D. Bramigk, the underlying meaning of these pipes was not understood. It was recently discovered that these pipes were made for a German merchant who temporarily lived in Amsterdam and who ordered Gouda pipe makers to produce such pipes for export to Germany.

Tabak en tabakspijpenijverheid in de steden Amersfoort en Utrecht / Tobacco and pipe industry in the cities of Amersfoort and Utrecht

Jan van Oostveen

Almost thirty years ago the first thorough publication on pipes produced in Utrecht appeared. This gave a coherent overview of the Utrecht pipe industry through archival and archaeological research. Nevertheless, on the basis of this study, some questions remained unanswered. In particular, not all (marked) pipes could be linked to a specific pipe maker. The case was more or less the same with Amersfoort. In this article the results of further research into the pipe industry of both cities are presented with the aim to link more products to a specific pipe maker.

Pijpenkoppen en fragmenten van pijpenpotten uit een kleiput in Leiderdorp / Clay pipes and saggar fragments from a clay pit in Leiderdorp

Ewout Korpershoek

In this paper finds of clay pipes and fragments of seventeenth century saggars from Leiden are discussed. The material shows us that there were at least two different saggars. It is the first time saggar fragments from Leiden have been found and published. The material was found in old clay pits in Leiderdorp next to Leiden. Many of these pits appear to have been filled with household waste.

Cornelis Dirksz. Samson, een potschipper met tabakspijpen / Cornelis Dirksz. Samson pottery skipper with tobacco pipes

Bert van der Lingen

'Pottery skippers' loaded their ships with merchandise and sailed across the country to sell their wares directly to consumers and shopkeepers mainly in villages. This article deals with an 18th century pottery skipper from Gouda who sold pottery, kitchenware, household goods and clay pipes, which he had purchased from different manufacturers in Gouda. In rural areas it was sometimes difficult to get these goods.

De Pijpenmarkt op de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam: Ordonnanties, vrachttarieven, pijpenhandelaren en export / The Pipe market on the Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam: Regulations, cargo freight, pipe merchants and export

Bert van der Lingen

This paper deals with the Amsterdam Pipe market on the Nieuwezijds Voorburgwal, close to the Royal Palace. The market was established in or around 1663 and was primarily intended to strengthen the declining Amsterdam pipe industry. At the same time there were an increasing number of Amsterdam merchants who specialized in the export of mainly Gouda pipes, and the capital became an important link in this trade. Especially the trade to Scandinavia, Northern Germany and the Baltic was largely via Amsterdam. Amongst others, this paper is about the history of the Pipe market, the regulations and the freight rates of pipes to Amsterdam. Furthermore around 85 pipe merchants from the end of the seventeenth and eighteenth centuries are presented. Noteworthy is the large number of traders with a German origin and those with connections in the shipping business.

Twee late herinneringspijpen van P. van der Want, Gzn. / Two late commemorative pipes from P. van der Want, Gzn.

Ruud Stam

In this paper two commemorative pipes made by P. van der Want, Gzn. from Gouda are presented. One for the opening of the peace Palace in The Hague, the other one commemorating the arrival of the Prince of Orange after the Napoleonic time in Scheveningen, the start of the monarchy in The Netherlands. Both pipes were made in one mould, with different applications. These pipes originally made with an attached stem have also been made as pipes in one piece with a clay stem.

Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw / Earthenware miniature pipe racks from the 20th century.

Ruud Stam

In the 20th century many miniature pipe racks were made, mainly for tourists. Production started when workers became there first days of, the start of the holiday's we know now. The aim of this publication is to give an overview as complete as possible over this production in different factories in The Netherlands. For this aim catalogues, different lists of marks and initials of the painters have been used. Until now nine producers were known. The research carried out now has identified another 6 producers and we also know now that many of these

pipe racks were much longer in production than we knew before. The first miniature pipe racks were produced in 1918. These racks were made of plateel, beautifully decorated and painted by skilled painters. Later more and more Delft blue racks were made and even racks were decorated with transfers.

Op kleipijpen gemonteerde metalen elementen / Metal attachments on clay pipes

Felix van Tienhoven

This paper deals with an aspect of clay pipes that has been largely neglected. Much has been written about clays but I doubt if many have ever thought about the metal attachments which over the past centuries did adorn them. The contribution ventures to present a comprehensive overview of the different applications in which such metal elements have been manifest.

Een unieke en curieuze 19e eeuwse fabriekscatalogus van de Gebrüder Ziegler in Ruhla / A unique and quaint 19th century factory catalog of Gebrüder Ziegler in Ruhla

Ron de Haan

Recently a nine page factory catalogue with thirty line drawings of pipes of Gebrüder Ziegler in Ruhla was discovered. All the pipes shown have a grotesque portrait. They receive the air supply not from the bowl opening, in the usual way, but through the mouth and in one case through the nose. The pipes in this catalog are unique and according to a statement of the company they were the first to produce this type of pipe. In known collections there are only three pipes with strong similarities to pipes in this catalog.

De introductie van Aristophane pijpen door Gambier / The introduction of Aristophane pipes by Gambier

Arthur van Esveld

Aristophanes pipes were introduced by Gambier before 1855. Typically, these shaped pipes have a slender oval bowl and a pointed heel. The name was derived from Aristophanes, the Greek comic playwright. Aristophanes pipes were in production for more than 60 years. Comic posters were made when these pipes were first introduced and, in a well-known satirical weekly, there appeared an article with several comical prints making fun of these Gambier novelties.

Een Zuid-Duits kleipijpje uit de Amstel / A southern German clay pipe from the Amstel river

Ewout Korpershoek

Recently, a green glazed pipe bowl with floral ornaments was found along the banks of the river Amstel near Uithoorn. It is rather different in shape and decoration to any other we have seen produced by Dutch manufacturers. On both sides of the bowl the pipe has leaves which merge into the shank. After moulding the bowl opening was cut with a knife. The pipe appears to have originated in southern Germany or, perhaps, Austria or Switzerland.

De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek / The significance of the pipes from Gouda for the trade with the Ashanti and golden Ashanti pipes in 19th century politics.

Ruud Stam

The Ashanti kingdom was from the 17th century on very strong in Ghana. The Dutch had fortifications like Elmina at the coast and gold and later slaves were traded by the Dutch. Slaves were bought with different sorts of trade goods, among them clay tobacco pipes. The Gouda pipes were beloved by the African rulers and traders, especially the best quality, as can be seen from excavations. Even French traders used pipes from Gouda. Clay pipes of a lesser quality were also used for comfort for the slaves on the slave ships.

After an investigation of the chronology of pipe forms of the Ashanti pipes and the origins of the stub stemmed pipes in western Africa, the Golden Ashanti pipes in four European museums are described. These pipes from the 19th century were given as a present to European kings for diplomatic reasons.

De porseleinen pijp als herinneringspijp. Drie bijzondere studentenpijpen / The porcelain pipe as a remembrance pipe. Three special student pipes

Ron de Haan

Porcelain was the most common material for the manufacture of German remembrance pipes. Alongside ordinary friendship pipes there were pipes dedicated to reservists, students, hunting and various associations. Reservist and students pipes were the most commonly produced. In this article three special student pipes are discussed. There are three main groups of student pipes; those with a student in silhouette, pipes with heraldic representations and pipes with allegorical pictures.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door particuliere donateurs

